

کهن ترین نسخه سفرنامه ناصر خسرو

دکتر محمدرضا توکلی صابری

مترجم و منتقد

قدیمی ترین نسخه *سفرنامه* که همه نسخه های دیگر از روی آن تصحیح شده اند، نسخه معروف به نسخه پاریس است که خاورشناس فرانسوی شارل شفر برای اولین بار آن را در سال ۱۸۸۱ در پاریس همراه با ترجمه فرانسوی آن منتشر کرد. این نسخه در سال ۱۲۹۴ هجری قمری مطابق با سال ۱۸۷۷ میلادی نوشته شده است. در این مقاله نویسنده به توصیف و مقایسه دو نسخه دیگر از *سفرنامه ناصر خسرو* می پردازد که یکی از آنها تاریخ سال ۱۱۰۲ هجری قمری مطابق با ۱۶۹۱ میلادی را دارد و ۱۹۲ سال از نسخه پاریس قدیمی تر است و دیگری نسخه ای است که به شیوه سنگی در سال ۱۸۸۲ میلادی (یک سال پس از انتشار نسخه شارل شفر) در دهلی منتشر شده است. نویسنده بر پایه این دو نسخه تصحیح جدیدی از *سفرنامه ناصر خسرو* را در دست انتشار دارد که بسیاری از مبهمات و مشکلات *سفرنامه* را روشن می سازد.

قدیمی ترین نسخه های *سفرنامه ناصر خسرو* منحصر به دو نسخه ای است که در کتابخانه ملی پاریس نگهداری می شود. یک نسخه به خط نستعلیق است که ۱۹۷ صفحه دارد و هر صفحه آن ده سطر دارد و به قطع کوچک است. این نسخه در سال ۱۲۹۴ هجری قمری مطابق با سال ۱۸۷۷ میلادی نوشته شده است. نسخه دیگر نیز به خط نستعلیق نوشته شده و هر صفحه شامل هجده سطر است و به قطع وزیری است و ۱۶۱ صفحه دارد. این نسخه در سال ۱۲۹۲ هجری قمری مطابق با ۱۸۷۴ میلادی از روی نسخه ای کپی برداری شده است که در سال ۱۲۰۷ هجری قمری مطابق با سال ۱۷۹۲ میلادی نوشته شده است.

۱- خاورشناس فرانسوی شارل شفر از روی دو نسخه فوق ترجمه *سفرنامه* را با مقدمه ۵۸ صفحه ای و پاورقی های مفصل همراه با نمایه و پیوست در سال ۱۸۸۱ مطابق با ۱۲۹۸ هجری قمری در ۳۴۸ صفحه به زبان فرانسوی همراه با متن فارسی در ۹۷ صفحه (بدون هیچ گونه توضیح و یا اضافات

سفر دیدار

دکتر محمدرضا توکلی صابری

سفر به کوهستانهای بدخشان
و دیدار از مزار ناصر خسرو قبادیانی

بخش

فارسی) منتشر ساخت^(۱). نسخه تصحیح شده سفر قدیمی‌ترین نسخه چاپ شده است و به علت اینکه وی فارسی‌زبان نبوده و متعلق به فرهنگ دیگری است، کاستی‌های بسیاری دارد.

چاپ‌های دیگر *سفرنامه* عبارت‌اند از:

۲- چاپ دهلی در سال ۱۲۹۹ هجری قمری برابر با سال ۱۸۸۲ میلادی همراه با مقدمه‌ای بر *سفرنامه* به قلم خواجه الطاف حسین حالی شاعر اردو زبان^(۲). متن کتاب به خط نستعلیق و به خط محمد یعقوب‌علی است. در حاشیه و بین سطرهای آن نیز توضیحاتی در مورد معانی واژه‌ها و مکان‌ها داده است که اطلاعات تازه‌ای به دست می‌دهد و متن را مفهوم‌تر می‌سازد. بعضی کلمات اعراب‌گذاری شده است که خواندن

متن را دقیق‌تر می‌سازد. سید حسن رئیس بخش فارسی زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پتینه هند مقاله‌ای در معرفی این کتاب نوشته است^(۳) و گفته که این نسخه در کتابخانه برادر رضاعی جلال‌الدین اکبرشاه (۱۶۰۵-۱۵۴۲) فرمانروای مغول هندوستان وجود داشته و مقدمه الطاف حسین حالی عنوان قدیمی‌ترین مقدمه بر *سفرنامه* است. او مقاله خود را همراه با مقدمه الطاف حسین حالی در سال ۱۳۳۲ در مجله *فرهنگ ایران زمین* منتشر ساخته است^(۴).

در این مقدمه الطاف حسین حالی می‌گوید: «در سال هزار و هشتصد و هشتاد و یک مسیحی چارلس شیفر نام، یکی از افاضل اروپا به توسط بعضی از شناختگان دولت انگلیس آن نسخه را از آنجا طلب داشته و در لغت فرانسه ترجمه کرده، اصل و ترجمه هر دو را در محروسه پاریس دارالملک فرانسه طبع ساخته است.» سپس در حاشیه همین صفحه می‌گوید: «این نسخه در عهد جلال‌الدین محمد اکبر پادشاه به کتابت در آمده و مدتی در کتابخانه خان اعظم میرزا عزیز کولکلتاش محفوظ مانده که یک جا در حاشیه تصحیح خودش ثبت فرموده است و آن متعلق به تجدید هیأت مسجد نبوی است که در سنه ۱۰۰۶ هجری واقع شده است.» اینکه شارل شفر این نسخه را به پاریس برده و اصل و ترجمه‌اش را در آنجا منتشر کرده است، نکته‌ای است که شارل شفر در این زمینه چیزی نمی‌گوید و معلوم نیست که آیا این یکی از دو نسخه مورد استفاده شارل شفر بوده است یا نه. در هر حال این متن به دلیل پارسی‌زبان بودن مصحح اشتباه‌های کمتری از نسخه پاریس دارد و پس

از متن نسخه بریتانیا بهترین متن سفرنامه است. به‌ویژه آنکه توضیحات و معانی واژه‌ها که گاهی معادل‌های هندی و اردوی آنها را آورده است بر اهمیت آن می‌افزاید، زیرا بعضی از معانی واژه‌ها با آنچه در فرهنگ‌های فارسی آمده است، تفاوت دارد و بیشتر با معانی مورد نظر در *سفرنامه* تطابق دارد. خط نستعلیق و نقطه‌گذاری آن کمک زیادی به خواندن متن نسخه بریتانیا که به خط شکسته و گاهی بدون نقطه است می‌کند. دبیر سیاقی در مقدمه کتابش از وجود این نسخه اطلاع داده است، ولی نه ایشان و نه دیگر مصححان *سفرنامه* از این نسخه استفاده نکرده و آن را ارزیابی نکرده‌اند. می‌توان این نسخه را پس از نسخه بریتانیا معتبرترین نسخه دانست. الطاف حسین حالی در مقدمه خود بر این

سفرنامه می‌نویسد: «درین روزها چارلس شیفر نام، یکی از افاضل اروپا، احوال ناصر خسرو را در لغت فرانسه با بسطی هرچه تمام‌تر نوشته است، اما به سبب اجنبیت زبان فرانسه کلیته نمی‌توان گفت که چقدر از عهده تحقیق بیرون آمده و تا کجا داد تنقید داده است.»
 ۳- چاپ بمبئی، که در سال ۱۳۰۹ هجری قمری از روی نسخه‌های پاریس و به شیوه چاپ سنگی منتشر شده است.

۴- چاپ تهران که در سال ۱۳۱۲ هجری قمری همراه با *دیوان ناصر خسرو* در ۸۲ صفحه در قطع وزیری با عنوان *سفرنامه جناب حکیم ناصر خسرو علوی به طرف مغرب زمین*، توسط زین‌العابدین الشریف الصفوی ابن فتحعلی بن عبدالکریم الخوی، به شیوه چاپ سنگی منتشر شده است.
 ۵- چاپ دیگری از سفرنامه توسط همین شخص بار دیگر در سال ۱۳۱۲ هجری قمری در ۲۶۲ صفحه در قطع رقعی و با عنوان «سیاحت‌نامه ناصر خسرو علوی ره» منتشر شده است.^(۵)

۶- چاپ دیگری از *سفرنامه* را محمود غنی‌زاده در چاپخانه کویانی همراه با مثنوی *روشنایی‌نامه* و *سعادت‌نامه* در سال ۱۳۴۰ هجری قمری انجام داده و سپس بار دیگر در سال ۱۳۴۱ هجری قمری همراه با شرحی در مورد زندگانی ناصر خسرو و فهرستی از نام اشخاص و مکان‌ها در قطع وزیری منتشر کرده است.^(۶) در این نسخه موارد اختلاف نسخه با نسخه چاپ شده شفر در پاورقی آورده شده است. غنی‌زاده در مقدمه *سفرنامه* می‌نویسد نسخه پاریس «به دلیل مغلوط بودن اصل نسخ خطی و دیگر

هو

سَفَرِ نَامَهِ نَا صَخْرِ فَرَسْتِ عَلَوِي

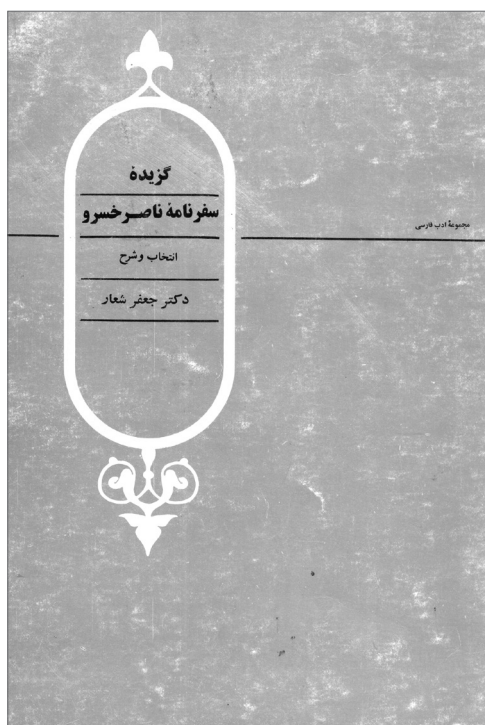
اَنْزَانْدِيَارَاتِ كَابَفُرَشِي مُحَسِّنُوْنِي

طهران · بوذرجمهری

به علت تعمق ناکافی و گاهی تصرفات علی‌العمیا که ناشی از اطلاع ناکافی ناشر به زبان فارسی است، خالی از اغلاط و اشتباهات و تصحیحات و تحریفات نیست.» نسخه غنی‌زاده بر اساس نسخه چاپ شده شفر و یکی از نسخه‌های موجود در کتابخانه پاریس است که به گفته غنی‌زاده توسط یکی از فضلاء ایرانی مقیم پاریس «تهیه شده و به چاپخانه کالویانی سپرده شده بود و اینکه نسخه این شخص به مراتب از چاپ پاریس که تصحیفات و تحریفاتی دارد، صحیح‌تر است. عجیب است که غنی‌زاده نام این مرد فاضل را نمی‌برد و چیزی در مورد نقش خود در تصحیح کتاب جز افزودن فهرست نام اشخاص و مکان‌ها نمی‌گوید. با این حال این کتاب نام غنی‌زاده را بر خود دارد. غنی‌زاده کمتر از دیگران در متن تغییر ایجاد کرده است و هر جا

را که مردد بوده است، به همان حال گذاشته است و یا در پاورقی در مورد آن توضیح داده است. ۷- دکتر محمد دبیر سیاقی در سال ۱۳۳۵ هجری شمسی چاپ دیگری از *سفرنامه* را بر اساس چاپ شفر، نسخه چاپ هند، نسخه چاپ اول تهران، و نسخه غنی‌زاده همراه با فهرست نام‌های کسان، جایها، و واژه‌نامه در قطع وزیری منتشر کرد. سپس در سال‌های ۱۳۴۱ و ۱۳۴۴ با تغییرات و اضافاتی منتشر شد. اساس این نسخه بر نسخه‌های چاپ پاریس و نسخه برلین، و نسخه تهران است و موارد اختلاف آنها را در پاورقی آورده است.

سپس در سال ۱۳۵۴ ویرایش بهتری را که بیشتر بر مبنای نسخه‌های چاپ پاریس و برلین بود، منتشر کرد^(۷) در این نسخه بیشتر موارد تصحیحات تهران را به پاورقی منتقل کرد، زیرا به درستی دریافته بود که متن تهران اعتباری ندارد، چرا که تصحیح بر پایه تصحیح قیاسی بوده است و نه متن نسخه‌های خطی. با این حال دبیرسیاقی در بعضی موارد متن نسخه تهران را ترجیح داده است. بخش عمده پاورقی را ثبت شکل‌های گوناگون یک واژه در نسخه‌های متعدد تشکیل می‌دهد که برای خواننده معمولی فایده‌ای ندارد و بیشتر به کار نسخه‌شناسان و تصحیح‌کنندگان *سفرنامه* می‌آید. در این چاپ فهرست نام‌های کسان و جایها و نسبت‌ها و قبیله‌ها و کتاب‌ها و فهرست لغات و ترکیبات مفصل‌تر شده و بخشی را با عنوان تعلیقات آورده است که به شرح و توضیح بعضی مطالب متن کتاب پرداخته است. این متن بهترین متنی از *سفرنامه* است که تاکنون منتشر شده است. با این حال کاستی‌های

بسیاری دارد، زیرا بعضی از پاورقی‌ها در توضیح متن معنی مخالف متن را دارد. در چند جای متن تغییراتی را که داده معنی مخالف متن اصلی را ارائه می‌دهد. در جاهایی متن را به روش قیاسی و در جاهایی بر حسب گمان تغییر داده است. بعضی واژه‌های عربی را بدون رجوع به یک فرهنگ عربی از روی متن به فارسی تغییر داده است و اطلاعات ارائه‌شده در بخش نام‌های کسان، بسیار کهنه و قدیمی و غیر قابل اعتماد است. به‌ویژه اطلاعات جغرافیایی که از متون جغرافیادانان قدیمی نقل شده و نیاز یک خواننده امروزی را برآورده نمی‌کند، مانند ارائه فاصله بین شهرها بر حسب گز و کاروانسرا و منزل. در حالی که اگر نمی‌توانست مسافت‌ها را بر حسب کیلومتر بیان کند، می‌توانست مانند

ناصر خسرو بر حسب فرسنگ ارائه دهد. ما در بخش مقایسه نسخه‌های خطی و چاپی در زیر به این موارد خواهیم پرداخت.

۸- خلاصه‌ای از *سفرنامه* در ۳۱ صفحه توسط دکتر ناتل خانلری و دکتر ذبیح‌الله صفا بدون ذکر تاریخ توسط انتشارات امیرکبیر در سری «شاهکارهای ادبیات فارسی» در قطع رقعی با توضیح معنی بعضی واژه‌ها و جملات منتشر شده است و پس از آن هم به دفعات زیادی تجدید چاپ شده است^(۸). اولین چاپ آن بدون تاریخ است و احتمالاً بر اساس تاریخ هدیه آن به دانشگاه تهران که سال ۱۳۳۸ است، احتمالاً باید همین سال باشد. این استادان نسخه‌های مورد استفاده خود را در کتاب بیان نکرده‌اند. این متن چون برای دانش‌آموزان و دانشجویان تهیه شده و خلاصه‌ای از *سفرنامه* است، متن قابل استنادی نیست.

۹- دکتر نادر وزین پور نیز تصحیح دیگری از *سفرنامه* را همراه با یک مقدمه مختصر و واژه‌نامه و نام‌های کسان و جایها در سال ۱۳۵۰ توسط شرکت سهامی کتاب‌های جیبی و با همکاری انتشارات فرانکلین منتشر کرده است^(۹). در فهرست منابع این کتاب نام نسخه‌های مختلف سفرنامه نیامده و مصحح فقط به بیان «نسخ چاپی سفرنامه ناصر خسرو» اکتفا کرده است، اما با توجه به متن و مطابقت آن با سایر نسخه‌های *سفرنامه* به نظر می‌رسد که ایشان از نسخه غنی‌زاده و نسخه دبیرسیاقی و نسخه تهران استفاده کرده است. منتها استفاده ایشان از نسخه تهران بیشتر از نسخه دبیرسیاقی است.

باید بیفزاییم که چند نسخه خطی در کتابخانه‌های ایران و جهان وجود دارد که همه آنها در حدود سالهای ۱۳۰۰ هجری قمری رونوشت برداری شده‌اند. هنگام نوشتن این مقاله، نویسنده از وجود دو نسخه دیگر یکی در کتابخانه ندوه‌العلماء در شهر لکنهوی هندوستان اطلاع پیدا کرد که سال ۱۰۰۶ هجری قمری را بر خود دارد و دیگری نسخه‌ای است که در کتابخانه چشتیه در شهر چهلهم اتهره پاکستان وجود دارد و سال ۱۲۱۰ هجری قمری را بر خود دارد. هر دو نسخه مؤخرتر از نسخه مورد استفاده ماست.

با وجود کوشش‌های فراوان هنوز موفق نشده‌ام که رونوشتی از این دو نسخه به دست آورم. تصحیح‌های دیگری هم از *سفرنامه* تهیه شده است که رونوشتی از متن‌های فوق است و بنابراین آنها را در این فهرست نیاوردیم. اکنون به بررسی مقایسه سفرنامه‌های فوق و نکات ضعف و قوت آن می‌پردازیم.

کهن‌ترین نسخه سفرنامه

همه سفرنامه‌های موجود و ترجمه‌های آنها دارای کاستی‌هایی است که از نبودن یک نسخه بی‌غلط‌تر یا قدیمی‌تر و یا به کار نگرفتن یک شیوه یکسان و نظام‌مند و مستند ناشی می‌شود. در تصحیح چنین کتاب مهمی تا حد امکان باید از روش قیاسی دوری جست و به آسانی واژه‌ها را تغییر نداد. بلکه باید تا کشف نسخه بهتری آنها را بر جای گذارد. اکنون می‌خواهم کهن‌ترین نسخه *سفرنامه ناصر خسرو* را معرفی کنم که تاریخ سال ۱۱۰۲ هجری قمری مطابق با ۱۶۹۱ میلادی را دارد و به شماره ۱۸۴۱۸ در موزه بریتانیا نگهداری می‌شده است، اما اکنون به کتابخانه بریتانیا منتقل شده و نویسنده یک نسخه الکترونیک از روی میکروفیلم آن را تهیه کرده است^(۱۰) و بر پایه آن تصحیح دیگری از *سفرنامه* را در دست انتشار دارد^(۱۱) اولین بار گای لسترینج در پاورقی ترجمه بخش فلسطین و شامات *سفرنامه* به انگلیسی که در سال ۱۸۹۳ منتشر شد، از وجود این نسخه در موزه بریتانیا خبر داده است.

در سال‌های حوالی کتابت این نسخه که نواده‌های بابر شاه بر افغانستان حکومت می‌کردند که از فرمانروایان مغول بودند و به نظر می‌رسد که در حدود سال‌ها کوششی برای بزرگداشت ناصر خسرو انجام شده است. زیرا سومین تعمیر آرامگاه ناصر خسرو تاریخ سال ۱۱۰۹ هجری قمری را بر خود دارد. بار چهارم تعمیر این آرامگاه در سال ۱۳۹۲ هجری شمسی بوده است^(۱۲) این نسخه بر حسب سال هجری قمری ۱۹۲ سال از نسخه شفر قدیمی‌تر است و بنابراین از لحاظ قدمت اهمیت بسیاری پیدا می‌کند. این تفاوت سال از جنبه نظری به معنی آن است که به تعداد کمتری از قدیمی‌ترین نسخه موجود، یعنی نسخه پاریس، کپی شده و غلط‌های کمتری دارد. در عمل هم همین طور است. این نسخه به خط شکسته نستعلیق نوشته شده و سطرهای آن در یک مربع ۱۱ در ۲۱ سانتی‌متر

به‌طور مستقیم و مورب از چپ به راست و مورب از راست به چپ نوشته شده است. عناوین و بعضی بخش‌های مهم کتاب و نیز بعضی نام‌ها و آیات و کلمات عربی با خط سرخ نوشته شده است. در حاشیه کتاب بعضی از نام‌ها به انگلیسی و یا بعضی کلمات به انگلیسی با مداد نوشته شده است که نشان می‌دهد یک فرد آشنا به زبان انگلیسی آن را خوانده است. کاتب نام این کتاب را در پایان کتاب *زادالمسافرین* نوشته است. غلط‌های این کتاب بسیار کمتر از نسخه پاریس است و بسیاری از کلماتی را که در نسخه پاریس به غلط نوشته شده و ناخوانا است ندارد، اما این کتاب هم بی‌غلط نیست. مثلاً بعضی از نام‌ها، مانند شهر اسوان به غلط چندین بار اسوار نوشته شده است که البته با مراجعه به منابع گوناگون جغرافیایی قابل اصلاح است. علاوه بر آن خواندن در بعضی موارد آن به علت نبودن نقطه‌گذاری کامل و خط شکسته مشکل‌تر از نسخه‌های دیگر است که با مراجعه به نسخه‌های دیگر می‌توان این مشکل را حل کرد. نام این نسخه در هیچ یک از فهرست‌های کتاب‌های فارسی نیامده است و هیچ یک از مصححان *سفرنامه* به آن اشاره‌ای نداشته‌اند.

نسخه دیگری از *سفرنامه* نیز به شماره ۱۹۹۱ در کتابخانه موزه بریتانیا وجود داشته است که خلاصه‌ای از نسخه مزبور است که از روی نسخه‌ای در کتابخانه نواب ضیاءالدین خان در دهلی در سال ۱۸۵۰ تهیه شده است. در فهرست کتاب‌های خطی احمد منزوی این کتاب توصیف شده است. گای لسترنج می‌گوید که این نسخه و نسخه دیگر در موزه بریتانیا نگهداری می‌شود. اکنون فقط این نسخه در موزه بریتانیا نگهداری می‌شود و نسخه قدیمی‌تر (یعنی نسخه مورد بحث ما)، اکنون در کتابخانه بریتانیا نگهداری می‌شود. نویسنده بر پایه این نسخه کهن و با توجه به نسخه پاریس تصحیح جدیدی از *سفرنامه* را فراهم آورده است که کار پژوهشگران را آسانتر می‌کند.

در تصحیح *سفرنامه ناصر خسرو*، ما این نسخه را پایه کار قرار دادیم و سایر نسخه‌های *سفرنامه* را با آن مطابقت دادیم و تفاوت‌ها و تشابه‌ها را مشخص کردیم. متن مزبور بسیاری از غلط‌ها، بدخوانی‌ها و بدفهمی‌های متن‌های پیشین را آشکار کرد. مهمترین مزیت نسخه بریتانیا، بدون توجه به متن آن، قدمت آن است. حدود دویست سال تفاوت این نسخه با نسخه پاریس، تفاوت شش نسل را نشان می‌دهد که اگر در هر نسلی فقط یک بار این کتاب کپی شده باشد تا به نسخه پاریس برسد، شش بار رونویسی شده است و در نتیجه احتمال غلط‌های بیشتری می‌رود. با این حال مقایسه این نسخه با نسخه‌های دیگر برتری این نسخه را نشان می‌دهد.

ترجمه‌های سفرنامه

در طی ۱۲۸ سال گذشته پس از انتشار متن فارسی و ترجمه فرانسوی *سفرنامه* از شارل شفر، ترجمه‌های متعددی از *سفرنامه* به زبانهای مختلف شده است. در اینجا ما فقط به ترجمه *سفرنامه* به سه زبان انگلیسی، فرانسه و عربی می‌پردازیم که تا حدودی با این زبانها آشنایی داریم.

ترجمه انگلیسی

اولین ترجمه انگلیسی بخش مربوط به بیت المقدس توسط ای آر. فولر (E. R. Fuller) در سال ۱۸۷۳ منتشر شد^(۱۳). این ترجمه از حرکت ناصر خسرو از رمله به سوی بیت المقدس را در بر می گیرد. ترجمه او بدون هیچ توضیحی منتشر شده است. کار او کار یک مترجم متن ادبی است، بدون آشنایی به این منطقه و پژوهش هایی که برای ترجمه این گونه متن ها لازم است. گای لسترنج است که بخش سوریه و فلسطین *سفرنامه* را در سال ۱۸۹۳ همراه با توضیحاتی منتشر کرده است^(۱۴). معتقد است که ترجمه فولر از نظر باستان شناسی بی ارزش است. او به ترجمه شفر هم ایراد می گیرد، با اینکه برای ترجمه خود از ترجمه فرانسوی هم استفاده کرده است. ایراد او این است که برای ترجمه به یک زبان غربی مکان ها و ساختمان هایی که ناصر خسرو توصیف کرده است، فقط آشنایی به زبانی که ترجمه می کند کافی نیست و مترجم باید با این مکان ها و ساختمان ها آشنایی دقیق داشته باشد و از خودش (در پرانتز) چند کلمه ای توضیح دهد تا متن را مفهوم تر سازد. لسترنج در ترجمه خود چنین کاری را می کند. ترجمه گای لسترنج بسیار دقیق تر از ترجمه فولر و همراه با توضیحات مفیدی است. این ترجمه سفر ناصر خسرو را از سروج (در مرز ترکیه) به منبج (در مرز سوریه) آغاز می کند و پس از رسیدن به بیت المقدس تا طینه به تنیس در مصر پایان می یابد. ترجمه او بر پایه قدیمی ترین نسخه ای است که در سال ۱۱۰۲ هجری قمری مطابق با ۱۶۹۱ میلادی است و پیش تر درباره آن توضیح دادیم. لسترنج در مقدمه ترجمه خود می گوید که به علت اینکه این نسخه قدیمی با خط شکسته نوشته شده است و خواندن بعضی کلمات آن سخت است، وی از نسخه خلاصه شده *سفرنامه* در موزه بریتانیا و نسخه شفر برای تصحیح بعضی مطالب ترجمه *سفرنامه* استفاده کرده است. با این حال این پژوهشگر در مورد جمله «از نوادر، به مسجد بیت المقدس درخت حور دیدم»، در پاورقی گفته است که حضرت محمد هنگام معراج در پای درخت، حوری دیده است. یعنی درخت حور را با حوری اشتباه کرده است^(۱۵). ترجمه کامل متن *سفرنامه* به انگلیسی را تکستن (W. M. Thackston, Jr.) در سال ۱۹۸۶ انجام داده است^(۱۶) که بخش شام و فلسطین آن تقریباً همان ترجمه گای لسترنج است. این ترجمه به *سفرنامه* های فارسی توجه داشته است. تکستن از *سفرنامه* های بعضی از اروپایی ها که در قرن نوزدهم به این منطقه آمده اند نیز استفاده کرده است. این ترجمه با توضیحاتی در پاورقی همراه است و در پایان فهرستی از نام اشخاص، مکان ها، برخی از اصطلاحات، همراه با فهرستی از کتاب های ناصر خسرو را آورده است. به نظر می رسد که ترجمه وی بر مبنای تصحیح دبیرسیاقی و غنی زاده باشد.

ترجمه فرانسه

این ترجمه را شارل شفر انجام داد (۱) اولین کوشش در شرح و توضیح *سفرنامه* است و از روی متنی فارسی که خود شفر تصحیح کرده است انجام گرفته و غلط ها، بدفهمی ها و اشکالات زیادی دارد که بعضی از آنها بسیار پیش پا افتاده است. برای مثال در متن نسخه بریتانیا «خرچینکی بود» به «خرچنگی بود» در نسخه پاریس تبدیل شده است.

ترجمه عربی

یحیی الخشاب اولین ترجمه عربی کتاب را در سال ۱۹۴۵ و دومین ویرایش آن را همراه با یک مقدمه و فهرست نام افراد و قبیله‌ها و فرقه‌ها و فهرست کشورها، مکان‌ها و توضیحی در مورد مقیاس‌ها و وزن‌ها در سال ۱۹۷۰ منتشر ساخت^(۱۷). خشاب در فهرست منابع خود فقط نسخه شفر و غنی‌زاده را بیان کرده است. بسیاری از پاورقی‌های خشاب ترجمه پاورقی‌های شفر است، اما نسخه غنی‌زاده را هم در نظر داشته است. بخشی از این ترجمه که مربوط به سفر ناصر خسرو به کشورهای عربی به‌ویژه مصر است ارزشمند است، چون مترجم بعضی از نام‌ها را که در نسخه‌های فارسی غلط بوده با استفاده از منابع عربی تصحیح کرده است. این ترجمه علاوه بر غلط‌های نسخه پاریس بدفهمی‌های خود را دارد. مثلاً در جمله «آنها گفتند ما اصحاب الرسیم که در قرآن ذکر کرده است» (که به معنی ما اصحاب الرس هستیم است) به عربی چنین ترجمه شده است: «نحن من اصحاب الرسیم الذین ذکرو فی القرآن الکریم». و سپس در پاورقی گفته است که اصحاب‌الرسیم باید همان اصحاب‌الرس باشد که تعداد زیادی از مفسران و بعضی از مورخان بر آن توافق دارند و یا ابومنصور شهردان را به ابومنصور شاه مردان برگردانده است.

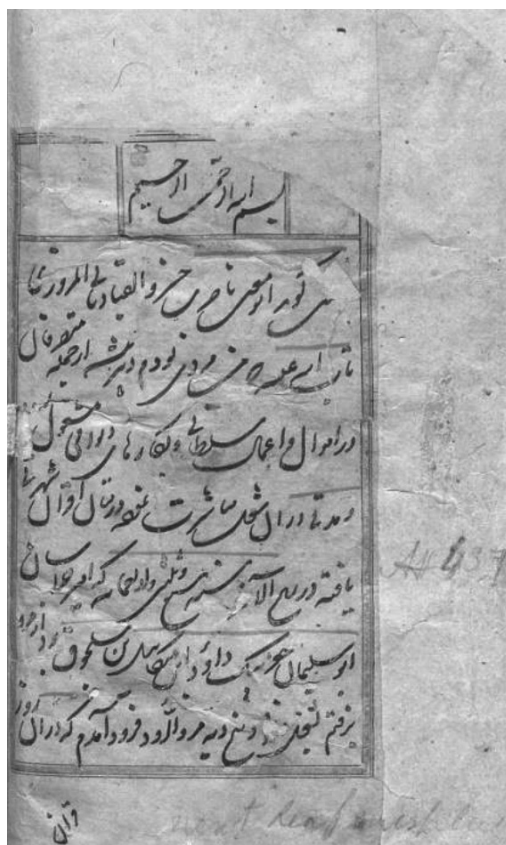
مشخصات کلی شش نسخه سفرنامه و تفاوت‌های آنها

کمترین دست بردن در یک متن قدیمی و تغییر آن باید مستند باشد، این تغییر باید مستند به وجود آن در گذشته، مستند به ساختار دستور زبان، مستند به فرهنگ واژه‌ها، مستند به مدارک تاریخی و جغرافیایی باشد، آن هم پس از بررسی و پژوهش زیاد. اگر نتوان به یکی از روش‌های فوق تغییر در متن را مستند کرد، باید آن را به همان حال گذاشت تا با تحقیقات بعدی یا پیدایش نسخه‌های دیگر بتوان وضعیت آن مطلب را روشن کرد.

در زیر به‌طور مختصر مشخصات کلی شش نسخه سفرنامه، یعنی دو نسخه خطی (نسخه بریتانیا و نسخه پاریس) و سه تصحیح جدی (نسخه دهلی، تصحیح غنی‌زاده و تصحیح دبیرسیاقی) اشاره می‌کنیم و به بعضی شباهت‌ها و اختلاف‌های میان این نسخه‌ها می‌پردازیم و به تغییرات بجا و نابجا و اشتباه‌های آنها اشاره می‌کنیم. در موارد کمتری به دو نسخه دیگر که اعتبار کمتری دارند، یعنی نسخه چاپ سنگی تهران و نسخه وزین‌پور نیز پرداخته‌ایم.

نسخه بریتانیا به علت اینکه در حدود دویست سال قدیمی‌تر از نسخه پاریس است، بسیاری از غلط‌ها و جا افتادگی‌های نسخه پاریس را ندارد. بعضی از جا افتادگی‌ها که در متن‌های دیگر وجود دارد، در نسخه پاریس، نسخه دهلی و کتابخانه بریتانیا وجود ندارد. نسخه پاریس افتادگی‌هایی دارد که در نسخه کتابخانه بریتانیا نیست. بسیاری از غلط‌های املائی و یا انشایی نسخه پاریس در نسخه بریتانیا وجود ندارد. بیشتر خطوطی که به خط الحاقی در حاشیه نسخه پاریس آمده است،

در متن نسخهٔ بریتانیا وجود دارد که نشان می‌دهد که نسخهٔ پاریس از این نسخه و یا نسخه‌های رونوشت شده از این نسخه برای تصحیح استفاده کرده‌اند. به نظر می‌آید که نسخهٔ دهلی از نسخهٔ پاریس هم استفاده کرده است. زیرا با اینکه فقط شباهت‌هایی با نسخهٔ بریتانیا دارد، بعضی واژه‌ها و جملات مانند نسخهٔ پاریس است. با این حال نسخهٔ بریتانیا هم چند مورد جافتادگی و حتی یک صفحهٔ کامل جافتادگی دارد. از موارد مسلم اشتباه در نام‌ها در متن نسخهٔ بریتانیا این جمله است: «دریای تلخ، که دریای طبریه است»؛ در حالی که باید دریای لوط باشد. همچنین در این نسخه قیساریه، قیاریه و میافارقین، مافارقین و صیدا، صید و اسوان، اسوار نوشته شده است. از موارد دیگر وجود «مسافت خانه‌های ابراهیم» به

جای «ضیافت خانه‌های ابراهیم» در شرح گورخانهٔ حضرت یعقوب است که در نسخه‌های دیگر درست آمده است.

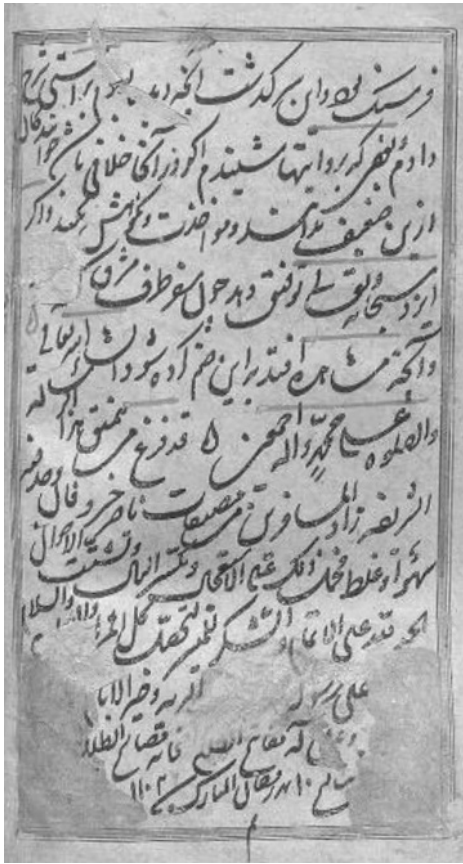
در رسم‌الخط نسخهٔ بریتانیا و نسخهٔ دهلی، غیر ملفوظ اگر پیش از «ه» ملفوظ آمده ادغام شده است؛ مانند اینکه چشمه‌ها را چشمها و شاخه‌ها را شاخها نوشته است. به همین ترتیب آستانه‌ها، خانه‌ها، دفینه‌ها، حلقه‌ها، سرهم آمده است. همچنین کنده‌ای، خانه‌ای، دره‌ای را بدون «ای» نوشته است و یا گاهی بالای «ه» همزه گذاشته است.

خواندن متن نسخهٔ دهلی به علت خط خوش نستعلیق و اعراب‌گذاری آسانتر است و به علت افزودن معانی بعضی واژه‌ها فهم متن را دقیق‌تر می‌کند. برای مثال در متن نسخهٔ پاریس، غنی‌زاده «بر آن کوه پاره سنگ خاره است»، در متن دبیرسیاقی به «بر آن کوه پاره سنگ خاره‌ای است» تبدیل شده است که در نسخهٔ بریتانیا نقطه‌گذاری پاره مشخص نیست که باره است یا پاره، اما در نسخهٔ دهلی باره سنگ خاره است که با گذاشتن همزه بر روی «ه» باره و کسره بر روی گاف سنگ و با توضیح معنی باره به معنای قلعه خوانش و معنی جمله را به کلی تغییر داده است. یعنی قلعه‌ای

از سنگ خاره است، نه تکه سنگ خاره‌ای. این خوانش متن مطابق تاریخ است. این قلعه بخشی از کاخ هرود بزرگ امپراطور روم بوده است که به نام قصر بنت‌الملک در میان اعراب مشهور بوده است. یا در جمله «چندان که بر روی زمین خانه ساخته‌اند، در زیر زمین هم چندان دیگر باشد» که در نسخه‌های دیگر به همین شکل آمده است با گذاشتن کسره بر زیر «همچند» و فاصله با آن به شکل «همچند آن دیگر» باشد؛ معنی جمله دقیق‌تر و مفهوم‌تر شده است.

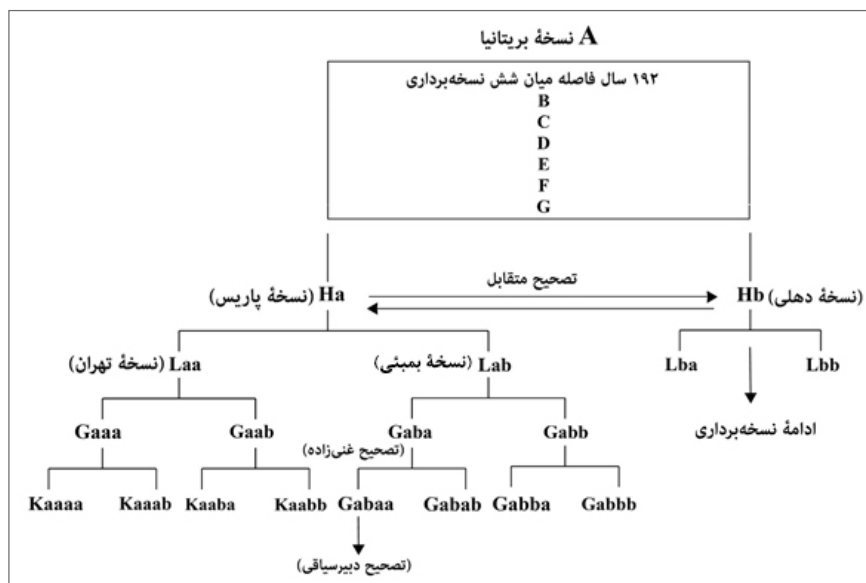
نسخه تهران بیش از نسخه‌های دیگر تغییر کرده و اضافاتی از قبیل فاعل و ضمیر و فعل اضافی دارد که در نسخه‌های دیگر نیست و برحسب قیاس و گمان افزوده شده است.

غلط‌های املائی و غلط‌های انشایی و ویرایشی آن نیز از نسخه‌های دیگر بیشتر است. در بعضی موارد نسخه غنی‌زاده و نسخه تهران با هم شباهت دارند و با نسخه بریتانیا و

نسخه پاریس تفاوت دارند. با این حال در نسخه تهران کلماتی وجود دارد که در نسخه پاریس و یا غنی‌زاده نیست، اما در نسخه موزه بریتانیا وجود دارد. این نشان می‌دهد که این نسخه از رونوشت یکی از نسخه‌های کتابخانه بریتانیا چاپ شده است.

دبیرسیاقی بسیاری از تصحیحات خود را بر پایه نسخه پاریس و غنی‌زاده قرار داده است، ولی در بعضی جاها متن تهران را بر متن نسخه پاریس که نزدیکتر به نسخه بریتانیا است، ترجیح داده است. بعضی کلماتی را که در نسخه پاریس غلط است، به ترتیب قیاسی تصحیح کرده است که همانند نسخه بریتانیا شده است. بسیاری از ترجیحات نسخه غنی‌زاده از روی نسخه پاریس انتخاب شده است، در حالی دبیرسیاقی آنها را به کنار گذاشته است. در بسیاری جاها معلوم نیست که انتخاب دبیرسیاقی بر اساس چیست و چرا در بعضی جاها که کلمه‌ای جا افتاده است و این کلمه هم در نسخه پاریس و هم نسخه بریتانیا آمده است، آن را انتخاب نکرده و یا اگر کرده از روی نسخه تهران انتخاب کرده است. ما در ادامه به تفاوت‌های این نسخه‌ها و تصحیح‌های مبنی بر نسخه خطی پاریس اشاره می‌کنیم.

نمودار منشأ نسخه‌ها و تصحیح‌های مختلف سفرنامه ناصر خسرو

نمودار تبارنامه نسخه‌های سفرنامه

با توجه به موارد اختلاف و موارد تشابه نسخه‌ها و تصحیح‌های سفرنامه می‌توان نمودار ۱ را رسم کرد.

این نمودار تبارنامه این نسخه‌ها را نشان می‌دهد. البته باید توجه داشت که این تبارنامه فرضی است، اما تا حدودی نسبت این نسخه‌ها را به هم نشان می‌دهد. هر پیکان تا پیکان بعدی فاصله یک نسل یا ۳۰ سال میان هر نسخه‌برداری را نشان می‌دهد. پیدا شدن نسخه‌های دیگر که احتمال آن بسیار است، جای خالی پیکان‌ها را پر می‌کند و اطلاعات بیشتری در اختیار ما می‌گذارد. ما برای سهولت نمایش فرض کردیم که از هر نسخه دو رونوشت تهیه شده است. ارتباط متقابلی میان نسخه دهلی و نسخه پاریس که یک سال پیش از آن چاپ شده است وجود دارد.

اگر فرض کنیم در فاصله ۱۹۲ سال فاصله نسخه بریتانیا با نسخه پاریس که معادل شش نسل است، به‌طور متوسط شش بار نسخه‌برداری شده باشد به نسخه پاریس می‌رسیم که منبع همه سفرنامه‌های کنونی است. البته احتمال دارد که فاصله دفعات رونوشت‌برداری نسخه پاریس با نسخه بریتانیا کمتر باشد، ولی به علت غلط‌های زیاد نسخه پاریس این احتمال بسیار کم است. تا یافتن نسخه‌های حدفاصل فرض را بر این می‌گذاریم. نسخه دهلی که یک سال پس از نسخه پاریس منتشر شده است، شباهت‌های زیادی با نسخه پاریس دارد و اعتبار آن به علت آنکه یک فارسی‌زبان آن را ویرایش کرده بیشتر است. این نسخه به احتمال زیاد از نسخه بریتانیا رونوشت‌برداری شده و مصحح،

آن را با نسخهٔ پاریس مطابقت داده است. زیرا بعضی از غلط‌های پاریس را ندارد و واژه‌هایی در آن است که فقط در نسخهٔ بریتانیا یافت می‌شود.

غرض آنکه هرگونه رونویسی از یک متن چه با دست و چه با ماشین تایپ و چه با واژه‌پرداز کامپیوتری به علت خطای انسانی تغییر می‌کند و چنین است که حرفه‌ای به نام نمونه‌خوان و ویراستار به‌وجود آمده است.

پی‌نوشت

1. Nassiri Khosrau, *Sefer nameh; relation du voyage de Nassiri Khosrau*, ed. and with translation by Charles Schefer, 97+348 pp. Paris Ernest Leroux, 1881.

۲- *سفرنامهٔ ناصر خسرو قبادیانی* با مقدمهٔ خواجه الطاف حسین حالی، چاپ دهلی، ۱۲۹۹ هجری قمری برابر با سال ۱۸۸۲ میلادی.

۳- «قدیم‌ترین مقدمهٔ فارسی بر سفرنامهٔ ناصر خسرو، سید حسن»، *فرهنگ ایران زمین*، سال ۱۳۳۲، شمارهٔ ۱۷، صص ۸۷-۸۱.

۴- «سیرت حکیم ناصر خسرو صاحب سفرنامه»، خواجه الطاف حسین حالی، *فرهنگ ایران زمین*، سال ۱۳۳۲، شمارهٔ ۱۷، صص ۱۱۷-۸۸.

۵- *سیاحت‌نامهٔ ناصر خسرو علوی* (ره)، زین العابدین الشریف الصفوی ابن فتحعلی بن عبدالکریم الخوی، ۲۶۲ صفحه، قطع رفعی، ۱۳۱۲ هجری قمری.

۶- *سفرنامهٔ ناصر خسرو قبادیانی*، به انضمام روشنایی‌نامه و سعادت‌نامه، تصحیح و تحشیهٔ محمود غنی‌زاده، صص ۱۷، ۳۶، ۱۵۶، ۲۴ صفحه، چاپ دوم ۱۳۹۳، انتشارات اساطیر، تهران.

۷- *سفرنامهٔ ناصر خسرو قبادیانی مروزی*، به کوشش دکتر محمد دبیرسیاقی ۴۶+۴۰ صفحه، چاپ هفتم تابستان ۱۳۸۱ انتشارات زوار، تهران.

۸- *سفرنامهٔ ناصر خسرو*، دکتر پرویز ناتل خانلری و دکتر ذبیح‌الله صفا، سری شاهکارهای ادبیات فارسی، مؤسسهٔ مطبوعاتی امیرکبیر، ۲۱ صفحه، بدون تاریخ چاپ.

۹- *سفرنامهٔ ناصر خسرو*، به کوشش دکتر نادر وزین پور، صص ۱۷، ۱۹۷، چاپ یازدهم ۱۳۷۳، شرکت انتشارات علمی فرهنگی، تهران.

۱۰- *سفرنامهٔ ناصر خسرو قبادیانی مروزی*، نسخهٔ خطی کتابخانه بریتانیا.

۱۱- *سفرنامهٔ ناصر خسرو*، به کوشش محمدرضا توکلی صابری، در دست انتشار.

۱۲- *سفر دیده‌ار* (سفر به کوهستان‌های بدخشان و دیدار از مزار ناصر خسرو)، محمدرضا توکلی صابری، ۲۲۳ صفحه، نشر اختران ۱۳۹۴، تهران.

14. Nasir ibn Khusru, "An Account of Jerusalem, translated for the late Sir

H. M. Elliot, from the Persian text of Nasir ibn Khusru's Safarnamah, by late Major A. R. Fuller, Journal of Asiatic Society n.s.1873 ,164-142.

14. Nasir-i Khosrau, Diary of Journey Through Syria and Palestine, translated and with a preface by Guy Le Strange, London: Palestine Pilgrims' Text Society, 1893.

۱۵- سفر برگذشتنی (پا به پای ناصر خسرو در هزارمین زادروز او)، محمدرضا توکلی صابری، جلد اول ۳۷۹، جلد دوم ۳۸۰ صفحه، نشر قطره ۱۳۹۲، تهران.

16. Naser-e Khosraw's Book of Travel, translated by W. M. Thacston, Jr. The Persian Heritage Foundation , New York, 135 ,1986 pages.

۱۷- رحلة ناصر خسرو الى البنان و فلسطين و مصر و الجزيره العربيه فى القرن الخامس الهجرى، الدكتور يحيى خشاب، دارالكتاب الجديد، بيروت، ۱۹۷۰، ۱۸۴ صفحه.